Edebiyatta Evrensellik Sorunu*

"Güzel olan kavram olmaksızın evrensel olarak haz verendir."

Immanuel Kant

Evrensellik, bilimsel ve felsefi bir kategori olarak, bütün yer ve zamanlarda bütün insanlar için geçerli olan anlamında kullanılır. Bu haliyle, daha çok doğa bilimleri, mantık ve matematik önermeleri için uygun gibi görünmektedir. Sosyal ve beşeri bilimlerin nesnel ve evrensel olup olamayacağı, öteden beri tartışışa gelen bir konudur. Her yerde, her toplumda geçerli olan, bütün insanları aynı derecede kucaklayacak olan sosyal ve beşeri bilimlerden söz edilebilir mi? Edebiyat söz konusu olduğunda, evrensellik daha da tartışmalı hale gelir. Peki, öyleyse, edebiyatta evrensellik ne demektir? Edebiyat evrensel olabilir mi? Bilimdeki evrensellik nosyonu ile edebiyattaki aynı anlama mı gelir? Edebiyattaki evrensellik, nereden kaynaklanır: biçimden mi, içerikten mi?

1. Edebiyatta Evrensellik

Edebiyatın içinden çıktığı ortam, çağ ve koşullar, yerli nitelik taşır. Edebiyat eseri öncelikle bir ulusun dili ile yazılır ve dil yerli bir unsurdur. Duyuş, yaşayış ve hissediş biçimleri de yerlilik niteliği taşır. Daha çok, bilimde, matematikte ve mantıkta kullanılan evrensellik kategorisi, aydınlanmanın bir ideali gibi görünmektedir. Bu yaklaşıma göre, insan aklı her yerde aynıysa, o zaman bir kişi için geçerli olan diğer insanlar için de geçerli olacaktır. Romalı komedya yazarı Terentius'un "Ben insanım; insana ait hiçbir şey bana yabancı değildir" (*homo sum; humani nihil a me alienum puto*) sözü, bir insan için geçerli olan her bir şeyin diğer insanlar için de geçerli olacağını ifade etmesiyle, aklın yolunu bire indiren aydınlanmanın evrensellik idealine uygun düşer. Günümüzde, modern bilimin öne çıkan değerlerinden olan evrensellik, insan bilimleri söz konusu olduğunda daha temkinli kullanılmaktadır. Bu durumda şöyle bir soru sorulabilir: Bilimdeki evrensellikle edebiyattaki aynı anlama mı gelmekte, aynı kapıya mı çıkmaktadır. Yoksa bilimde ve edebiyatta iki farklı evrensellik biçimleri mi söz konusudur? Ya da şu: Edebiyatta evrensellik ne demektir? Evrensellik kategorisi, edebiyat eserinin değeri açısından önemli bir gösterge midir? Bir edebiyat eserindeki evrensellik özelliği onun daha değerli olduğu anlamına mı gelir? Daha çok evrensel olan, daha mı değerlidir?

Öncelikle şunu söyleyebiliriz: Bilimde de, edebiyat ve sanatta da bir tür evrensellik söz konusudur; ancak onlardaki evrensellik, nitelik olarak bazı farklılıklar gösterir. Bilimde nesnel bilginin, edebiyatta ise öznel bilginin evrenselliği söz konusudur. Bilimde doğru, edebiyatta ise güzel değerinin, estetik beğeninin evrenselleşmesi söz konusudur. Bilimde bilgilerin, yöntemlerin, sonuçların, edebiyatta ise edebi formların evrenselleşmesi söz konusudur. Bilimdeki evrensellikte olgulara ve nesnelere yönelik dilin, edebiyatta ise

---

* Taşdelen, V. (2015). Edebiyatta Evrensellik Sorunu. *Bizim Külliye*, 64, ss. 23-27.

insan varoluşuna ilişkin durumların evrenselleşmesi durumu söz konusudur. Dolayısıyla, nesnenin düzenli ve öngörülebilir doğasından söz eden bilimin evrenselliği ile insanın karmaşık, düzensiz ve öngörülemez dünyasından söz eden, üstelik bir kültürün ve ulusun dilinde varlık kazanan edebiyatın aynı derecede evrenselliğinden söz etmek anlamlı olmayacaktır. Ya da bilimdeki evrensellik gibi edebiyatın evrenselliğinden söz etmek uygun düşmeyecektir. Ama şunu da söylemeliyiz: Biliminkiyle aynı nitelikte ortaya çıkmasa da, edebiyatta da, kendine özgü bir evrensellik bulunur; bunu söylemek uygun görünüyor. Bu ikisini birbirinden ayıran özelliğin ne olduğu sorulduğunda ise, bilimin evrenselliğinin nesneye dayandığı ve katı olduğu, edebiyattaki evrenselliğin ise özneye dayandığı ve esnek olduğu söylenebilir. Tabi bir evrensellik nosyonundan söz edilecekse bunun ne kadar ve nasıl esnek olabileceği de ayrıca tartışılabilecek bir konudur.

Konuyu biraz daha somuta indirgeyerek sürdürmekte yarar olabilir: Edebiyatın evrenselliği üzerinde düşünmek, aslında hemen her yerde ismine rastladığımız yabancı klasiklerin bizi niçin ve ne anlamda ilgilendirdiğini sormak anlamına gelir: Dante bizi niçin ilgilendirir, Mevlâna niçin ilgilendirir, Shakespeare niçin ilgilendirir, Goethe, Balzac niçin ilgilendirir, Dickens, Zola niçin ilgilendirir, Tolstoy, Dostoyevski niçin ilgilendirir? İnsan varoluşunun çok farklı renk ve tonlarıyla görünüşe çıktığı bütün o üstün yetenekli yazarlar bizi niçin ilgilendirir? Bu soruya bir cevap vermek, edebiyat niçin evrensel bir nitelik taşır sorusuna da dolaylı yönden cevap vermek anlamına gelecektir.

Evet, bu yazarlar ve yazdıkları eserler bizi ilgilendirir; çünkü:

- Bizim hikâyemizi anlatırlar.
- Onları okurken kendimizi tanırız, insanlığı tanırız.
- Empati duygusu kazanırız.
- Hayatı, insanları ve insan tiplerini tanırız.
- İnsandaki duygusal çeşitliliği tanırız.
- Değer duygumuz gelişir. Etik ve estetik değerler konusunda incelmiş bir beğeni duygusuna sahip oluruz. Bu değer duygusuyla kendi davranışlarımızı sorgulayabiliriz; kendimizi ve çevremizi algılayabiliriz.
- Hayatın ve dünyanın güzelliklerini keşfedebiliriz; keşfetmekle kalmaz koruma, geliştirme ve yeniden üretme duyarlığı kazanırız.
- Etik ve estetik değerlerde kazanmış olduğumuz duyarlık; duygu, düşünce ve yaşayış açısından ayrıntıları yakalayabilen, incelmiş, rafine olmuş bir dikkate sahip kılar; insanlarla olan ilişkilerimizde ölçülü, duyarlı ve empatik bir tutum kazanırız.
- İnsan dünyasındaki duyguların çeşitliliğini ve zenginliğini fark ederiz, insanların farklılığını görürüz, farklı insan tiplerini tanırız.
- Kendimizi geliştirir ve gerçekleştiririz.
- Başkalarının yaşam deneyimi ile zenginleşiriz.
- Kendi duygularımız üzerinde özdenetim kazanırız.
- Dünyanın birikimini tanırız.
- Özgün, orijinal eserlerle tanışırız.
- Onları okumak hoşumuza gider. Güzel ve hoş vakit geçirmemizi sağlar.
- Dili tanırız, dilin güzelliklerini fark ederiz, dil zevkimiz gelişir…

Kant, modern dünyanın sanat anlayışını da ifade edecek şekilde, estetik faaliyeti, "amacı kendi içinde olan" (*autotelos*) bir etkinlik olarak tanımlamıştı. Bu maddelere baktığımızda, salt sanatsal bir ilginin söz konusu olmadığını görebiliyoruz. Onlarda sadece estetik değil, etik, epistemolojik, varoluşsal, hatta pragmatik tutumların olduğunu görebiliyoruz: Bu eserlerle ilgileniyorum, çünkü insanlığı tanımak istiyorum, empati duygusu kazanmak istiyorum, kendimi geliştirmek istiyorum, iç dünyamı arındırmak istiyorum; yani ilgim salt estetik değil. Bu eserleri okuyorum, çünkü başkalarının varoluş deneyimi hayatımı zenginleştiriyor, varoluş sorunları karşısında beni güçlendiriyor. En önemlisi: onlardan hoşlanıyorum. Demek ki, sanat eserindeki evrensellik, yalnız sanatsal ve estetik yönden kaynaklanmıyor, aynı zamanda

sosyal, bilgisel tutumlar da estetik kaygıya eşlik ediyor. Bu da içerik ve form, etik ve estetik çerçevede ortaya çıkıyor. Duyumdan algıya, içerikten biçime, yerel olandan evrensele, insandan insanlığa, tekil olandan evrensele; her bir aşamada form ve içerik birbirine eşlik ediyor.

2. Duyuların Estetik Biçimlenişi

Kant, sanatın evrenselliğini, insandaki güzellik duygusunda, ortak duyuda (*sensus communis*), estetik beğeninin amacı-kendinde olan bir faaliyet oluşunda bulmuştu. Sanatın evrenselliğini onun *niçin*'inde, *telos*'unda değil, oluşum sürecinde, *nasıl*'ında aramak da uygun olabilir. Bunu da yine Kant'ın bilgi felsefesinden alınacak duyusal verilerin (*Eindrücke*) algıya (*erkenntnis*) ve kavrama (*Begriff*) dönüşüm süreci ile çözümlenebilir. Yalnız, estetik algı kavrama, felsefeye, bilime dönüşmeden sanatın yolunu tutar. Bu da sanatçının, edebiyatçının duyuları algıya, algıları ürüne dönüştürmesi ile ilgili bir süreçtir. Arıların kırlardan, bahçelerden polenlerle dolu dönmesi gibi, sanatçı duyarlığı da, varoluşu daha derinden hisseder ve algılar. Duyular özel bir bilinç ve tutumla biçimlenirken, bilginin ve felsefenin yolundan ayrılıp sanatın yoluna da girilmiş olur. Böylece bilim, felsefe, sanat ve edebiyat, daha duyuların algıya dönüşme aşamasında birbirinden farklılaşır.

Hep denile geldiği üzere, edebiyat eseri biçim ve içerikten oluşur. Onun ontolojik bütünlüğünde başlıca bu iki unsur bulunur. Biçim derken, onun formunu, tasarımını, örgüsünü, biçimlenişini ifade etmiş oluruz. İçerikte ise sanat eserinin yaşantı ve anlam boyutu vardır. Her varoluş deneyimi gibi, o da belirli bir zaman ve mekân çerçevesinde gerçekleşir; kültürün ve geleneğin izlerini taşır. Ama salt yerel bir nitelik sunmaz; ortaya çıkan insani duyarlık evrensel bir niteliğe bürünebilir; insanın yaşantısı, duyguları, düşünceleri, tutumları, sanatsal tasarım ve kurgu içinde evrensel bir değer ve bakış açısıyla ortaya konulabilir. İçerik, basit olarak bir konu, bir anlam, bir kavram değildir; basit olarak tema değildir. Bir sanat eserinin ruhunu, dokusunu oluşturan her şey, içsel tasarımdır. Dış dünya ile temas sonucu oluşan duyumlar, zihinde, temalar, kavramlar, şemalar, kategoriler bağlamında algıya dönüşür. Bu dönüşüm süreci, edebiyatçının özgünlüğünün, üslubunun, kimliğinin ortaya çıktığı bir süreçtir. Bu şekilde saf doğaya ait olan duyu, zihinsel süreç sonucu belirli bir anlam düzeni içinde ortaya çıkar. Sanat eseri, böyle bir işlemden, böyle zihinsel bir süreçten geçer. Sanat eserinin en çok yerel nitelik kazandığı yer, içerik boyutudur; zira içerikteki anlam ve his boyutu belirli ölçüde yerli nitelikte ortaya çıkar. Form ise içeriğe oranla daha evrensel bir nitelik gösterir.

Duyudan algıya, histen forma geçiş, öncelikle bir "dile dönüşme"dir. His, doğaya ve topluma ait bir yansıma olmaktan çıkarak gönülden ve zihinden geçerek tinsel bir form olan kelimelerde, cümlelerde bedenleşir. Yazının dibindeki duyarlık, biçime yansır, bir kategori olarak algıyı belirler; onların şiir, öykü ya da deneme olarak ortaya çıkmasını sağlar. Bir duyum şiir, bir duyum deneme, bir duyum roman, bir duyum daha farklı bir edebi forma dönüşür; eğer yazı konusunda bir duyarlık kazanılmamışsa, bir şema oluşturulmamışsa, o zaman duyular bedensiz kalır, anın akışı içinde gittikçe soğur ve uzaklaşır. Duyuların algıya dönüşmesi, insanın kendisinde zaten önsel olarak bulunan (*a priori*) kategorilerle gerçekleşmez; insanın bizzat kendisinin, kendi çabalarının ve yaşam deneyimlerinin oluşturduğu kategorilerle gerçekleşir. Bu algılayış biçimi, bu kategori, bir edinimdir; olguları, nesneleri şiir, öykü, roman, deneme şeklinde algılamaya başlar, bunu yapabilmeyi öğrenir; zira hiç kimse, denemeci olarak, romancı ya da şair olarak doğmaz; bu kategoriler doğuştan kendisinde bulunmaz; onları daha sonra kendi çabalarıyla edinir; yeteneği, bilgi ve deneyimle birleştirir. Bu çerçevede, daha ham duyudan algıya dönüşme sürecinde bir biçimleniş söz konusu olur. Fenomenin duygusu, algıya dönüşürken, yazarın öznel dünyasında, tümüyle onun bilincini ve ruh halini taşıyan bir nitelik de kazanır. Bu nedenle, iki farklı sanatçı, diyelim ki şair ve romancı, aynı hadiseye tanıklık ettikleri halde, aynı şekilde algılamazlar; hatta iki şair bile aynı şekilde algılamaz; tanıklık birinde roman, diğerinde şiir, diğerinde daha farklı bir şiir formuna dönüşür. İçerikten forma dönüşüm, orijinaliteyi de beraberinde getirir ve form, yazar sayısınca çoğalır; bu nedenle tek bir formdan değil, yazar sayısınca farklı formlardan söz etmek gerekir. Bu nedenle her yazar, yazarlığı boyunca kendi formunu arayıp durur.

İçeriğin doğumu, duyuların bir dilde bedenleşmesi ile gerçekleşir. Bu cisimleşme, önemli bir aşamadır. İçerikten forma geçiş, bir dil ve edebi form içinde bedenleşme süreci ile gerçekleşir. Bu süreçte

içerik, belirli bir tür, o türün kuralları içinde görünür. İçeriğin bu ritmi, önemli ölçüde formu belirler. İçerik, salt yaşanmışlık değildir. Bu yönüyle tarihten ayrılan edebiyat eseri, kurguyla özgürlüğe kavuşur, kendi formuna doğru kanat çırpar. Bu da içeriğin forma dönüşmesinde etkin olur. Duyuların, sanatçıda algıya dönüşmesi, kelimelerde ve cümlelerde bedenleşmesi, daha derin bir hissediş biçimini gerektirir. Zira o, gördüklerini kayda geçiren basit bir gözlemci değildir; dünyayı, hayatı, evreni, insanı, kelimeleri derinden hisseden, yeniden yaşayan bir kişidir. Ateş kelimesi onu yakabilir, acı kelimesi kendisine ıstırap verebilir. Yeniden inşa, yeniden yaşamadır. Duyuların algıya dönüşmesi, böyle *double* bir deneyimi beraberinde getirir. Bir yazardaki, empati ve hissediş gücü, onun yazarlık gücüyle doğru orantılıdır. Büyük sanat eserlerinde, insanlık durumlarının daha derinden hissedilişi söz konusudur. Sanatçı, sırdan bir algılama gücüne sahip değildir. Onda, duyuların algıya dönüşmesi, farklılaşmaya uğrar. Eğer duyuların algıya dönüşüm süreci, herkeste olduğu gibi sıradan olsaydı, farklı anlam ve yorumlar oluşmasaydı, yazması için de bir neden kalmazdı. Onun tanıklığı daha derindir. Yaşarken, hissederken, kimi zaman gerçeği yakalar, özü hisseder, olağanüstüyü görürü gibi olur. Peki, bu aşırı duyarlılık normal bir şey midir? Kesinlikle değildir. Ve bu normal olmayan şey, kimi zaman derin mutluluk, kimi zaman derin acıdır; ama her halükarda sanat için gerekli olan ileri derecede bir duyarlık, yeti ve donanımdır. Bu yeti ve donanım şairdeyse, duyuların biçimlenişi şiir formunda; romancıda, denemecide, öykücüde ise roman, deneme ve öykü formunda gerçekleşir; bu şekilde form tutar. Burada merkezde olan hadisenin görünüşünün şairin iç dünyasına yansımalarıdır. Duyuların nesnel yapısı, algıya dönüşüm sürecinde öznelleşir. Bu öznel temel giderek sanattaki evrenselliğin kaynağını oluşturur. Bu da demektir ki, yazar sayısınca duyuların farklı algılanışı, dolayısıyla öznellik, öznellik sayısınca da evrensellik biçimi vardır.

Sonuç

Evrensellik, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, yalnız biçimden ya da yalnız formdan oluşmaz: hem içerikten, hem de formdan oluşur. Eğer içerik zayıfsa, biçim de zayıftır; içerikteki evrensellik zayıfsa, biçimdeki evrensellik de zayıftır. Biçim ve içerikteki evrensellik, bir arada ortaya çıkar. İçeriğin algılanışı, evrenselliği de doğurur, duyuyu evrensel dile de çevirir. Edebiyat eseri saf duyu temelinden ayrılıp işlendikçe, evrenselleşir. Duyu temelinde kaldıkça, ham duyuya geri döner. Bu nedenle bazı yazarların eserlerinde evrensellik unsuru daha fazla, bazılarında ise daha azdır. Burada yazarın önündeki amaç, eserini daha çok evrensel dile taşıyabilmek, bu yönde çaba sarf etmek ve bu yöndeki deneyimini geliştirmektir. Bu onun yerel, kültürel, öznel temeli yitirdiği anlamına gelmez; aksine bu temelde kaldıkça kendine özgü bir duyarlılık geliştirebilir, kendine özgü bir algılama formu ortaya koyabilir. Edebiyatın görevi, saf duyu temelinden ayrılıp, bir varoluş ortamının rengi, kokusu ve koşulları temelinde algıya dönüşerek evrensel duyarlığa katılmaktır. Bunun yolu da biçim ve içerik alanında özgün bir duyarlık oluşturabilmek, içerik ve form olarak duyulardaki doğal hali aşabilmektir. Eser, bu şekilde bir insandan çıkar ve bütün insanlığa mal olur.

Sonuç olarak, evrensellik, bir eklemlenmedir. Eklemlendikçe başkalarına açılır, başkalarına ulaşırsınız. Eklemlendikçe, bir yazar olarak sadece kendiniz için yazmaz, sadece kendi çevreniz ve toplumunuz için, nihayetinde kendi diliniz ve kültürünüz için yazmaz, bütün diller ve insanlar için yazarsınız. Eklemlendikçe kendi bedeni olan dilden de sıyrılır metin; gittikçe evrensel bir duyarlığa bürünür. Ancak bu ruhun oluşabilmesi için, güçlü bir öz dokunun, güçlü bir yerel ve kültürel havanın olması gerekir. Bu, evrensellikten daha öncelikli ve daha elzemdir.